

Aldona Małycka

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

SENIORZY NAUCZYCIELAMI PATRIOTYZMU

Abstract **Seniors teachers of patriotism.** Experience, knowledge of the history and life wisdom are the greatest advantages of being old. They are related to bringing up the younger generation, forming them and passing over the tradition. In this article an attempt was made to present the value of grandparents for shaping the patriotic attitude of their grandchildren. Patriotism, relations between generations in family, and the influence of tradition on raising the younger generation and tasks of older people related to them had also been described. The following article presents the results of research on this topic among students.

Seniorzy nauczycielami patriotyzmu. Doświadczenie, znajomość historii i mądrość życiowa to największe zalety starości. Są one szczególnie znaczące w wychowaniu młodszego pokolenia, formowaniu go i przekazywaniu tradycji. W opracowaniu podjęto próbę przedstawienia znaczenia dziadków dla kształtowania postawy patriotycznej ich wnuków. Opisano patriotyzm, relacje międzypokoleniowe w rodzinie i oddziaływanie tradycji na wychowanie młodego pokolenia oraz zadania osób starszych z tym związane. W artykule przedstawiono także wyniki badań na ten temat przeprowadzone wśród studentów.

Keywords seniors, patriotism, family solidarity, biography, inter-generational integration
seniorzy, patriotyzm, solidarność rodzinna, biografia, integracja międzypokoleniowa

Patriotyzm i inne spokrewnione z nim rodzaje lojalności należą do grupy cnót centralnych¹. Jest on wartością indywidualną i społeczną zarazem². To, w jaki sposób przejawiał się na przestrzeni wieków na ziemiach polskich, uzależnione było od sytuacji społecznej i politycznej³. „W czasie kiedy byt państwowy Rzeczypospolitej nie był zagrożony, jednym z podstawowych wyznaczników patriotycznej postawy było zainteresowanie problemami ojczyzny i tak pojęty patriotyzm stanowił w społeczności szlacheckiej niemalże obowiązek”⁴. W dobie I Rzeczypospolitej zawierał się w koncepcji wierności woli narodowej, manifestującej się w dążeniu do wewnętrznej i zewnętrznej suwerenności⁵, był więc połączeniem „woli suwerenności z wolnościowym dziedzictwem demokracji szlacheckiej. Powiązanie to umiejscawia niepodległościowy patriotyzm polski w tradycji republikańskiej, nierozzerwalnie łączącej ideę suwerenności państwa z wolnością polityczną w państwie i z aktywnym obywatelstwem, to jest czynnym z niej korzystaniem”⁶. Z kolei okresy zagrożenia czy utraty niepodległości obfitowały w przedsięwzięcia o charakterze walki za/o ojczyznę.

Jak pisze Andrzej Zwoliński, „Nie ma jednolitej definicji patriotyzmu, podobnie jak niemożliwe jest zdefiniowanie jakiegokolwiek miłości. Człowiek zbyt osobiście, angażując się cały, współtworzy jej treść, by można było znaleźć jakieś jej uniwersalne określenie. Każde pokolenie musi też znaleźć osobistą treść i wyraz patriotyzmu, w zależności od okoliczności społecznych, politycznych i kulturowych”⁷. Zatem „doświadczany przez człowieka patriotyzm przenika go w niejednorodnym stopniu i w różnorodny sposób. Stąd w historii różnych krajów spotkać można wiele postaw patriotycznych i ich przejawów”⁸.

Barbara Stanisławczyk w swoim obszernym opracowaniu zwraca uwagę na istnienie dwóch zasadniczych wizji w zakresie kształtu państwa, jego miejsca w Europie i na świecie oraz podejść do ojczyzny – mowa tu o patriotyzmie liberalnym i patriotyzmie tradycyjnym. Jednocześnie warto zaznaczyć, że na tle tego podziału toczy się dyskusja ideologiczna i rozgrywają się polityczne spory pomiędzy podejściem liberalno-lewicowym, a porządkiem konserwatywnym⁹. Zwolennicy liberalnego patriotyzmu postrzegają go jako angażowanie się w życie publiczne, na rzecz wizji Polski otwartej, tolerancyjnej i nowoczesnej¹⁰. Jednocześnie próbują tradycyjny patriotyzm przedstawić jako zjawisko o charakterze negatywnym, wypełnionym ujemnymi uczuciami, którego siła związana jest z poczuciem zniewolenia. Z kolei na gruncie katolicyzmu, z którym

¹ A. MacIntyre, *Czy patriotyzm jest cnotą?* „Etyka Praktyczna” (2012) 3, s. 14.

² J. Salij OP, *Patriotyzm dzisiaj*, Poznań 2005, s. 17.

³ Zob. J. Tazbir, *Przemiany polskiego patriotyzmu*, „Nauka” (2004) 1, s. 48; Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005, s. 51.

⁴ J. Chojińska-Mika, „Jako miłujący tej ojczyzny synowie” – kilka uwag o staropolskim patriotyzmie, w: *Patriotyzm Polaków, Studia z historii idei*, red. J. Kloczkowski, Kraków 2006, s. 16–17.

⁵ B. Stanisławczyk, *Kto się boi prawdy? Walka z cywilizacją chrześcijańską w Polsce*, Warszawa 2015, s. 22.

⁶ B. Stanisławczyk, *Kto się boi prawdy...*, dz. cyt., s. 23.

⁷ A. Zwoliński, *Wychowanie do patriotyzmu*, „Labor et Educatio” (2015) 3, s. 360.

⁸ T. Czernik, *Patriotyzm jako wartość nieograniczona*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 6 (2007) 2 (11), s. 29.

⁹ Zob. B. Stanisławczyk, *Kto się boi prawdy...*, dz. cyt., s. 341 i 401.

¹⁰ B. Stanisławczyk, *Kto się boi prawdy...*, dz. cyt., s. 341.

związane jest ujęcie konserwatywne, patriotyzm pojmowany jest jako umiłowanie tego, co ojczyste, tj. historii, tradycji, języka czy samego krajobrazu ojczystego, a także ojczystej kultury (dzieł rodaków i owoców ich geniuszu). Jest to dziedzictwo duchowe, którym ojczyzna nas obdarza, a także związany z tym obowiązek. Natomiast próbą patriotyzmu jest wszelkie zagrożenie ojczyzny. Tutaj także podkreśla się, że „patriotyzm jako miłość ojczyzny przyznaje wszystkim innym narodom takie samo prawo jak własnemu, a zatem jest drogą do uporządkowanej miłości społecznej”¹¹. „Patriotyzm tradycyjny nie jest tożsamy z agresją, a jedynie w szczególnych przypadkach z obroną. Jest także uczuciem pozytywnym”¹². Przyjmując takie rozumienie patriotyzmu, w ramach niniejszego opracowania podjęto problem roli i znaczenia dziadków w wychowaniu patriotycznym ich wnuków, zwłaszcza w zakresie przekazywania wiedzy na temat przeszłości rodziny i kraju, tradycji, kształtowania pewnej orientacji aksjologicznej. Proces ten i jego efekty uzależnione są m.in. od tego, jakie miejsce społeczeństwo wyznacza osobom starszym. Trzeba tu przypomnieć, że „stosunek społeczeństw do starości jest głęboko związany z tym, jak postrzegają one istotę życia człowieka i istotę dziejów. W kulturze europejskiej, przez wieki kultywującej kulturę rozwoju jako cel życia człowieka i istotę dziejów ludzkości, starość była – i w znacznym stopniu nadal jest – traktowana jako schyłkowa, gorsza część życia. W innych kulturach, w których naczelną kategorią opisywania świata nie jest rozwój, lecz dążenie do zachowania równowagi, starość jest traktowana jako faza życia równoważnościowa innym, niecierpiąca z innych faz swojej legitymacji. Na pozycję ludzi starych wielki wpływ ma typ kultury danego społeczeństwa. W kulturze opartej na tradycji mówionej i obyczaju – rola ludzi starych jest znacząca. Są oni nosicielami tradycji, nauczycielami młodego pokolenia, często też pośrednikami w przekazywaniu woli bogów. Inaczej jest natomiast w społeczeństwach, w których tradycję mówioną zastępuje słowo pisane. Okazuje się, że na stosunek do starości i ludzi starych w dużym stopniu wpływają także wartości i normy estetyczne obowiązujące w danej epoce”¹³.

Jak zaznaczono wcześniej, główne założenie przyjęte w ramach niniejszego opracowania odnosi się do próby opisanego roli i znaczenia, jakie w przekazie patriotyzmu oraz w procesie wychowania patriotycznego spełniają wobec swoich wnuków dziadkowie. W artykule odniesiono się do ustaleń zawartych w literaturze przedmiotu oraz wyników dwóch badań sondażowych przeprowadzonych wśród młodzieży studenckiej¹⁴. Zaprezentowane dane stanowią część materiału empirycznego zgromadzonego w ramach szerszego projektu badawczego, podejmującego społeczną percepcję starzenia się i starości. Tutaj starano się przede wszystkim odpowiedzieć na pytanie: jakie miejsce w systemie wartości badanej młodzieży zajmuje patriotyzm?, a także jakie znaczenie

¹¹ Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość...*, dz. cyt., s. 51–52.

¹² B. Stanisławczyk, *Kto się boi prawdy...*, dz. cyt., s. 334–351.

¹³ B. Szatur-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, Warszawa 2000, s. 31–33.

¹⁴ W badaniach ankietowych przeprowadzonych w roku akademickim 2014/2015 uczestniczyło 201 studentów pedagogiki; natomiast w badaniach przeprowadzonych w roku akademickim 2016/2017 przy użyciu takiej samej techniki badawczej uczestniczyło 159 studentów kierunku pedagogika pierwszego roku studiów pierwszego i drugiego stopnia, studiujących na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

badani przypisują seniorom (zwłaszcza swoim babciom i dziadkom) w zakresie przekazu wiedzy historycznej (własnej rodziny i narodu) oraz kształtowania postawy patriotycznej młodego pokolenia?

1. MIĘDZYPOKOLENIOWE RELACJE W RODZINIE

Rodzina jest tą strukturą społeczną, która dla każdego człowieka ma znaczenie szczególne. Jednak przede wszystkim dla dzieci i ludzi starych jest ona głównym środowiskiem życiowej aktywności oraz najważniejszą grupą odniesienia¹⁵. Rodzina jest środowiskiem, w którym możliwe jest spotkanie przedstawicieli wielu pokoleń. Siłą tych spotkań jest zazwyczaj silne emocjonalne tło, żywość relacji oraz zaangażowanie, a także wspólnota ekonomiczna czy bliskość gniazda. Dodać do tego należy jeszcze więzi pokrewieństwa i związany z nimi wspólny rodowód. W rodzinie kształtuje się pierwotna jaźń odzwierciedlona każdego człowieka, jest to grupa, w której jednostka zaspokaja potrzebę bezpieczeństwa i przynależności. W rodzinie człowiek uzyskuje podstawy dla zaspokojenia biologicznie istotnej potrzeby przetrwania, tutaj także wprowadzany jest w świat społeczny. Rodzice, a także inni krewni, w tym dziadkowie, są pierwszymi przekazicielami i wzorami przestrzegania wartości, norm i zasad współżycia społecznego. Zanim jednostka dojrzeje do możliwości podjęcia autorefleksji, autokreacji czy samowychowania, przechodzi przez socjalizację i wychowanie na łonie rodziny. Wiele wartości istotnych dla wychowawców rodzinnych jednostka internalizuje i uznaje za własne. Ma tutaj miejsce swego rodzaju „sztafeta pokoleń”, która polega na przekazywaniu ogółu wartości i norm obyczajowych właściwych dla danej cywilizacji¹⁶. Rodzice nie tylko stosują wzory wychowawcze społeczeństwa, w którym żyją, ale także sami reprezentują charakter społeczny ich społeczności i klasy¹⁷. Kształtowanie charakteru człowieka dokonuje się w rodzinie w sposób naturalny, organiczny i bez sztucznych zabiegów. Wychowuje się dzieci tutaj do życia z innymi, przekazuje im poczucie społecznej i indywidualnej odpowiedzialności, tutaj prawa współgrają z obowiązkami, indywidualny interes godzi się z interesem ogółu, a dobre obyczaje tłumią konflikty przeciwstawnych charakterów¹⁸. Styl wychowawczy i postawy rodzicielskie oddziałują także na nabywanie przez młodego człowieka zdolności czy swego rodzaju biegłości w tworzeniu aksjologicznych podstaw dla własnego działania. Relacje pomiędzy pokoleniami na różnym etapie rozwoju rodziny przybierają inną postać. Na ich jakość oddziałuje także szeroko pojmowana sytuacja społeczna. I choć współcześnie coraz częściej, opisując relacje pomiędzy pokoleniami, mówi się o dominacji modelu prefiguratywnego, bez wątplenia wciąż znaczące pozostają

¹⁵ B. Szatur-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, dz. cyt., s. 91; zob. też A. Rudnik, *Relacje międzypokoleniowe w rodzinie – perspektywa gerontologiczna*, w: *Relacje międzypokoleniowe we współczesnych polskich rodzinach*, red. P. Szukalski, Łódź 2014, s. 41n.

¹⁶ B. Stanisławczyk, *Kto się boi prawdy...*, dz. cyt., s. 498.

¹⁷ E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, przeł. O. i A. Ziemiłscy, Warszawa 2011, s. 266.

¹⁸ G. Himmelfarb, *Jeden naród dwie kultury*, przeł. P. Bogucki, Warszawa 2007, s. 51–52, cyt. za: B. Stanisławczyk, *Kto się boi prawdy...*, dz. cyt., s. 498.

wpływy transmisyjne pokoleń starszych na pokolenia młodsze. Przyjmują one co prawda postać odmienną od tej, która cechowała tradycyjną kulturę postfiguratywną¹⁹, jednak drogowskazy moralne, najbardziej uniwersalne kategorie aksjologiczne są nadal istotne. Potwierdzają to także wyniki badań, z których wynika, że deklaracje dotyczące podstawowych wartości są stosunkowo zbieżne wśród przedstawicieli różnych pokoleń²⁰. Wydaje się, że ewentualne różnice dotyczą warstwy instrumentalnej, tj. sposobu realizowania owych stanów pożądaných. Ponadto na różnym etapie życia jednostka może różnie określone kategorie pojmować. Stąd potrzeba wyjaśniania znaczenia tych najbardziej fundamentalnych wartości. Ważna jest tutaj jednak wola pokoleń wstępných, aby przekazywać zstępným to dziedzictwo kulturowe²¹. Istotna jest również otwartość młodego pokolenia na ten przekaz.

W rodzinie spotykają się co najmniej dwa pokolenia. Leon Dyczewski pokolenie w aspekcie społeczno-kulturowym definiuje jako „zbiorowość mniej więcej równocześnie żyjących ludzi, w podobnych warunkach gospodarczych, społecznych, politycznych i kulturalnych, uczestniczących w tych samych ważnych dla życia społecznego wydarzeniach, w podobnym systemie wychowawczym i edukacyjnym, przyjmujących podobny pogląd na świat i człowieka, podobne zasady życia moralnego, wzory osobowe i wzory zachowań, mających podobną wrażliwość estetyczną”²². Do istotnych czynników warunkujących kształtowanie się grup pokoleniowych należą wspólnota czasu i przestrzeni, a także zbieżności drugorzędne manifestujące się w stylu życia, takie jak mody i fascynacje oraz tworzenie grup i ruchów (subkultur)²³. Pokolenie jest grupą stosunkowo jednorodną, kształtuje się ono w fazie młodości. Następnie każde pokolenie dorasta, dojrzewa i starzeje się, zachowując jednak swoje cechy charakterystyczne. Cykl życia pokoleń współwystępuje z cyklem życia rodziny, oddziałując na indywidualne sposoby podejmowania ról społecznych w rodzinie i poza nią²⁴.

Przyjmując założenie, że „pokolenie obejmuje okres 25 lat, wspanie wskazać można na jednoczesne występowanie przedstawicieli czterech pokoleń, z których najstarsi mają od 75 lat wżwyż (jest to pokolenie sędziwe), kolejne pokolenie to osoby w wieku 50–75 lat, trzecią grupą jest pokolenie 25–50 latków, zaś najmłodszym jest pokolenie osób w wieku poniżej 25 lat. Czwarte, najmłodsze współistniejące pokolenie nie tworzy jeszcze w pełni rzeczywistości społecznej, a raczej przygotowuje się do tego zadania. Wzrasta ono w zupełnie odmiennych warunkach od tych, w których

¹⁹ M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, przeł. J. Hołówka, Warszawa 2000.

²⁰ Zob. A. Małycka, *Międzypokoleniowy przekaz wartości*, w: *Problemy i obszary badań pedagogicznych*, red. A. Małycka, J. Górniewicz, M. Warmiński, Olsztyn 2016, s. 93; A. Przygoda, *Społeczne role dziadków w procesie socjalizacji wnuków*, Toruń 2015, s. 170; M. Dubis, *Wartości i style życia młodzieży*, „Jagiellońskie Studia Socjologiczne” (2014) 1, s. 41n.; U. Morcinek, A. Ignasiak, *Hierarchia wartości człowieka w obliczu starości*, w: *W kręgu niepełnosprawności – teoretyczne i praktyczne aspekty poszukiwań w pedagogice specjalnej*, red. T. Żółkowska, L. Konopska, Szczecin 2009, s. 175n.

²¹ B. Stanisławczyk, *Kto się boi prawdy...*, dz. cyt., s. 498.

²² L. Dyczewski, *Międzypokoleniowe relacje w rodzinie i społeczeństwie*, w: *Oświata dorosłych. Inspiracje i wyzwania*, red. E. Woźnicka, Warszawa–Łódź 2015, s. 238; zob. też: W. Wrzesień, *Jednostka – rodzina – pokolenie*, Poznań 2003, s. 14–15.

²³ W. Wrzesień, *Jednostka – rodzina – pokolenie*, dz. cyt., s. 21.

²⁴ W. Wrzesień, *Jednostka – rodzina – pokolenie*, dz. cyt., s. 33–34.

żyły trzy starsze pokolenia”²⁵. To najmłodsze pokolenie w historii, w której żyli jego rodzice i dziadkowie, uczestniczyć może przede wszystkim poprzez opowiadania starszych, ewentualnie czytając literaturę lub oglądając filmy. Najpoważniejsza zmiana, jaka zaszła w relacjach między pokoleniami, to ograniczenie zakresu treści przekazu dziedzictwa kulturowego. Ci najmłodszy przedstawiciele społeczeństwa wykazują stosunkowo słabe zainteresowanie przeszłością, choć ostatnich kilka lat przynosi wzrost zainteresowania historią Polski wśród znacznej części młodzieży, obserwuje się także wzrost zainteresowania genealogią rodzinną²⁶. Choć najmłodsze pokolenie dąży do niezależności, to jednak towarzyszy temu nasilenie się kontaktów międzypokoleniowych oraz udzielanie sobie wzajemnej pomocy rzeczowej, usługowej i pieniężnej (najpierw od starszych do młodszych, a potem zmienia ono swój kierunek). Leon Dyczewski zwraca uwagę, że międzypokoleniowe relacje we współczesnej rodzinie polskiej można ocenić generalnie jako dobre. Mają co prawda miejsce spory młodych ludzi (adolescentów) z rodzicami, jednak są one przejawem buntu typowego dla ich okresu rozwojowego. Napięcia między pokoleniami są szczególnie silne w fazie kształtowania tożsamości społecznej pokolenia dorastających dzieci. Za płynność tego procesu odpowiedzialne są „międzypokolenia” czy inaczej bliskie generacje (np. rodzeństwo starsze o 5–8 lat) – będące nośnikami zarówno cech nowych, jak i cech występujących w poprzednich pokoleniach²⁷. Po kontestacji szczególnie silnej w okresie adolescencji na kolejnym etapie rozwojowym następuje jej wygaszenie i powrót do wartości i upodobań zaszczepionych w dzieciństwie²⁸.

Poszczególne członkowie rodziny pełnią w niej i wobec siebie różne role. Człowiek „przekraczający próg starości najczęściej staje się babcią i dziadkiem. Role te mogą być realizowane w różny sposób, na przykład: formalny, rozrywkowy, będący namiastką roli rodzicielskiej czy zdystansowany. Kobiety poświęcają zdecydowanie więcej czasu opiece nad wnukami i ich wychowaniu niż mężczyźni. Samotnych kobiet jest więcej, a samotność sprzyja poświęcaniu czasu młodszym pokoleniom. W życiu dziecka wczesne dzieciństwo jest więc zazwyczaj «epoką babci», natomiast silny związek z dziadkiem pojawia się raczej w wieku późniejszym”²⁹. Trzeba zwrócić uwagę, że podobnie jak odmienna, choć równie znacząca wobec roli matki jest rola ojca, tak też znacząca obok obecności babci jest obecność dziadka. Sposób realizacji roli babci oraz dziadka uzależniony jest od wielu czynników o charakterze wewnętrznym (takich jak wiek, sprawność, wykształcenie i osobowość), a także zewnętrznym (należą do nich: aktywność zawodowa, bliskość zamieszkiwania, stosunek dzieci do swych rodziców i osób starszych w ogóle)³⁰. Rodzina zyskuje znaczącą pomoc i wsparcie ze strony swoich seniorów. Z kolei osoby

²⁵ L. Dyczewski, *Międzypokoleniowe relacje w rodzinie i społeczeństwie*, dz. cyt., s. 238–239.

²⁶ L. Dyczewski, *Międzypokoleniowe relacje w rodzinie i społeczeństwie*, dz. cyt., s. 239.

²⁷ W. Wrzesień, *Jednostka – rodzina – pokolenie*, dz. cyt., s. 18–19.

²⁸ D. Mostwin, *Trzecia wartość. Formowanie się nowej tożsamości polskiego emigranta w Ameryce*, Lublin 1985, s. 101.

²⁹ B. Szatur-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, dz. cyt., s. 52–53; B. Szatur-Jaworska, *Starość w polskiej rodzinie*, w: *Relacje międzypokoleniowe we współczesnych polskich rodzinach*, dz. cyt., s. 29.

³⁰ M. Brzezińska, *Proaktywna starość. Strategie radzenia sobie ze stresem w okresie późnej dorosłości*, Warszawa 2011, s. 49.

starsze dzięki rodzinie mają poczucie, że są akceptowane i potrzebne, mają też poczucie przynależności do grupy społecznej³¹.

Relacje przedstawicieli różnych pokoleń w rodzinie mogą przybierać różnorodną postać. Nierzadko w sytuacji, gdy praca rodziców odbywa się kosztem życia rodzinnego, dochodzi do osłabienia więzi rodziców i dzieci. Wówczas, jeśli opiekunami wnucząt są dziadkowie następuje wzmocnienie relacji pomiędzy nimi³². Dość często występuje wówczas zjawisko „łuku międzypokoleniowego”, które polega na tym, że najmłodsze pokolenie w rodzinie jest silniej i wszechstronnie związane z dziadkami, którzy mają dla wnuków czas, niż z zapracowanymi i zabieganymi rodzicami³³. W wielu sytuacjach młody człowiek uzyskuje wsparcie, zrozumienie i akceptację właśnie u swoich dziadków. Kontakt z seniorami jest pełen ciepła, to – jak pisze Anna Brzezińska – dobre bycie razem, bez zobowiązań i wymagań, to także wsparcie (bywa, że finansowe) dla tych spraw, których rodzice „na pewno by nie zrozumieli”³⁴. Taka sytuacja sprzyjać może lepszemu porozumieniu przedstawicieli tych najbardziej skrajnych generacji. Jednak z drugiej strony bardzo silny związek, jak również wspólne mieszkanie z dziadkami sprzyja pojawianiu się u dorastających wnuków skłonności do upodabniania swych ocen do ocen dziadków na temat oddziaływań i napięć w relacjach rodzice–dzieci i rodzice–dziadkowie. Może to skutkować wzmocnieniem oddziaływań asymilacyjnych i kooperacyjnych w relacjach dorastających wnuków i dziadków, a jednocześnie generować napięcia pomiędzy pokoleniami w rodzinie³⁵.

Zażyłe kontakty i więź między dziadkami a wnukami mają bardzo duże znaczenie dla każdej ze stron. Jednakże aby mogła rozwinąć się pomiędzy nimi relacja dialogowa, muszą być spełnione pewne warunki. „Przekaz kulturowy pomiędzy pokoleniami jest słabszy w tych rodzinach, w których dziadkowie nie mają tak bliskiej styczności z wnukami, jaka istnieje poprzez opiekę nad nimi i udział w ich wychowaniu. Zakres przekazu dziedzictwa kulturowego zależy od intensywności kontaktów międzypokoleniowych”³⁶. Dorośli Polacy, którzy swoim dziadkom zawdzięczają opiekę i wychowanie w dzieciństwie, w zdecydowanej większości uważają, że zawdzięczają im także moralne zasady życia (90 proc.), poczucie, że są kochani (92 proc.), wiarę religijną (88 proc.), cnoty takie, jak: obowiązkowość, pracowitość, samodyscyplina, siła woli (81 proc.), znajomość dziejów rodziny (84 proc.), miłość ojczyzny (78 proc.), znajomość niektórych wydarzeń historycznych (78 proc.), a także szereg praktycznych umiejętności (68 proc.)³⁷. Tak więc wraz ze wzrostem frekwencji spotkań oraz ich zażyłości spodziewać się można, że przedstawiciele różnych pokoleń będą o sobie nawzajem wiedzieli więcej, a także

³¹ A. Rudnik, *Relacje międzypokoleniowe w rodzinie – perspektywa gerontologiczna*, w: *Relacje międzypokoleniowe we współczesnych polskich rodzinach*, dz. cyt., s. 42.

³² J. Szczepaniak-Siemiak, *Spoleczno-ekonomiczne uwarunkowania relacji międzypokoleniowych w rodzinie we współczesnej Polsce – wybrane zagadnienia*, w: *Relacje międzypokoleniowe we współczesnych polskich rodzinach*, dz. cyt., s. 20.

³³ L. Dyczewski, *Międzypokoleniowe relacje w rodzinie i społeczeństwie*, dz. cyt., s. 240.

³⁴ A. Brzezińska, *Niezbędność dziadków*, „Charaktery” (2001) 5, s. 27–28.

³⁵ W. Wrzesień, *Jednostka – rodzina – pokolenie*, dz. cyt., s. 241–242.

³⁶ L. Dyczewski, *Międzypokoleniowe relacje w rodzinie i społeczeństwie*, dz. cyt., s. 240.

³⁷ B. Wciórka, *Co zawdzięczamy swoim babciom i dziadkom? Komunikat z badań*, BS/8/2001, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_008_01.PDF.

większa będzie ich otwartość na prezentowane racje, a wszystko to przyczyni się do solidarności wewnątrzrodzinnej³⁸, która z kolei pozwoli: żyć i działać wspólnie; rozumieć współzależność; rozwijać się wzajemnie; poznawać siebie nawzajem; łamać stereotypy; doświadczać autentycznego dialogu; ofiarowywać sobie dobro; zapewniać wzajemne bezpieczeństwo; budować sens życia; a także zachować ciągłość rozwoju rodziny i społeczeństwa³⁹. Jak pisze Brzezińska, „Napięcie powstające w trakcie kontaktu z osobami o innych kompetencjach jest podstawowym czynnikiem naszego rozwoju. W tym więc sensie nie tylko rodzice i dziadkowie kształtują ścieżki rozwoju swoich dzieci i wnuków, ale także młodzi ludzie wpływają na rozwój swoich rodziców i dziadków”⁴⁰. Warto przypomnieć, że dla „wewnątrzrodzinnej solidarności pokoleń decydujące znaczenie mają postawy średniego pokolenia. Ono jest bowiem spoiwem łączącym najmłodszych członków rodziny z najstarszymi, dostarcza wsparcia zarówno dziadkom, jak i wnukom, a także organizuje wewnątrzrodzinny przepływ świadczeń”⁴¹.

Przyjmuje się, że „więź między pokoleniami jest zjawiskiem dynamicznym, może utrzymywać się, wzmacniać bądź słabnąć. We współczesnym społeczeństwie polskim istnieją zagrożenia dla więzi międzypokoleniowych, z których najważniejsze – jak zaznacza Leon Dyczewski – to: swoista ideologia, niemal kult młodości, indywidualistyczne rozumienie wolności i tolerancji, bez zobowiązań wobec drugiego człowieka i poczucia odpowiedzialności za jego istnienie i rozwój, chaos aksjonormatywny i wiele innych”⁴².

Choć na terenie Europy od pewnego już czasu zmniejsza się odsetek rodzin wielopokoleniowych, zaś zaznacza się dominacja rodzin nuklearnych, to w Polsce przemiany te przybierają inną postać. Polska w skali Europy charakteryzuje się bliskimi relacjami międzypokoleniowymi oraz występowaniem stosunkowo wysokiego odsetka rodzin wielopokoleniowych. Poza tym, nawet jeśli pokolenia nie mieszkają razem, to cechują je żywe kontakty i wzajemna pomoc⁴³. Trzeba podkreślić, że na tym tle „w polskich rodzinach istnieją silne więzi międzygeneracyjne”⁴⁴. Osoby starsze są potrzebne rodzinie i społeczeństwu, tak twierdzi 87 proc. dorosłych Polaków⁴⁵. Rola dziadków w wychowaniu wnuków w Polsce jest nadal znacząca, zarówno z perspektywy rodziców, jak i ich dzieci. Jednak im młodszy Polacy, tym częściej mają poczucie więzi z dziadkami i deklarują, że wiele im zawdzięczają⁴⁶. Adolescenci i młodzi dorośli zachowują wobec

³⁸ B. Szatur-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, dz. cyt., s. 95; zob. też M. Łuszczynska, *Oblicza solidarności międzypokoleniowej – bariery, korzyści i perspektywy*, w: *Starzenie się ludności a solidarność międzypokoleniowa*, dz. cyt., s. 34n.

³⁹ W. Wnuk, *O potrzebie kształtowania relacji międzypokoleniowych*, w: *Dialog międzypokoleniowy. Między ideą a praktyką. Inspiracje*, red. M. Rosochacka-Gmitrzak, A. Chabiera, Warszawa 2013, s. 63.

⁴⁰ A. Brzezińska, *Niezbędność dziadków*, dz. cyt., s. 27–29.

⁴¹ B. Szatur-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, dz. cyt., s. 97.

⁴² L. Dyczewski, *Miedzypokoleniowe relacje w rodzinie i społeczeństwie*, dz. cyt., s. 241.

⁴³ A. Rudnik, *Relacje międzypokoleniowe w rodzinie – perspektywa gerontologiczna*, dz. cyt., s. 43.

⁴⁴ B. Szatur-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, dz. cyt., s. 95.

⁴⁵ K. Wądlowska, *Polacy wobec ludzi starszych i własnej starości*, BS/157/2009, s. 2, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2009/K_157_09.PDF.

⁴⁶ L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, dz. cyt., s. 123; zob. też: M. Susułowska, *Psychologiczne problemy człowieka starego*, w: *Encyklopedia seniora*, red. F. W. Sawicka, B. Maryanska, E. Stańczuk, Warszawa 1986, s. 72n.

seniorów większy dystans. Przy czym starość traktują zazwyczaj jako naturalny okres w życiu każdego człowieka, wobec własnej starości mają stosunek pozytywny. Natomiast największą dezaprobatę wykazują wobec zewnętrznych oznak starości⁴⁷.

2. PATRIOTYZM JAKO WARTOŚĆ PRZEKAZYWANA W RODZINIE

Pisząc o rodzinie, należy przede wszystkim podkreślić jej znaczenie i ogromny wpływ na tworzenie świata wartości dzieci i młodzieży⁴⁸. Pokoleniowy przekaz wartości jest podstawą dialogu międzypokoleniowego. Spotkanie różnych doświadczeń, różnych punktów widzenia i interpretacji rzeczywistości bez wątpienia wymaga postawy dialogowej. Przedstawiciele każdego z pokoleń prezentują własną narrację, natomiast otwartość na dialog oraz solidarność międzypokoleniowa sprzyjają wzajemnemu poznaniu i różnorodności, dającej szansę na rozwój. Każdy z przekazów dokonujących się na gruncie rodzinnym ma określone znaczenie. Związane jest to także z rolą, jaką pełnią poszczególni członkowie rodziny. Starsi ludzie to „żywe karty historii” rodziny, miasta, regionu. Przekaz kulturowy dotyczy między innymi pamięci historycznej. To również wiedza biograficzna, umożliwiająca uczenie się z biografii własnej i cudzej, przekazywanie tradycji regionalnych, ludowych, jakże cennych w zachowaniu dziedzictwa kulturowego. Pełne zdobycie kompetencji właściwego interpretowania świata, rozumienia siebie nie jest możliwe bez przekazu kulturowego. To właśnie ludzie starsi prezentują kompetencję autobiograficzną, zbudowaną z własnej biografii i wiedzy o życiu. Tu nie chodzi przecież o ujednoczenie poglądów, perspektyw, doświadczeń. Wartość tkwi w różnorodnej wizji świata. Ważne jest, by opowiedzieć, którą na własną rękę prowadzi każde pokolenie, przekazywać sobie nawzajem. Taka droga buduje prawdziwy szacunek i zrozumienie. Należy doceniać więzi z osobami starszymi w rodzinie i poza nią. Zdobyte tą drogą wiedza i doświadczenie są nieocenione w dorosłym życiu. Seniorzy przekazują młodszym wartości, jakże rzadkie w szybko zmieniającym się świecie, a mianowicie: miłość, troskliwość, czułość, delikatność, uprzejmość itp.⁴⁹. „Dziadkowie rozszerzają świat o przeszłość – o sprawy, których rodzice nie pamiętają, bo jeszcze nie było ich na świecie. To oni widzieli świat inny niż jest teraz. Doświadczali wielu zmian, mogli więc nabrać do wielu spraw dystansu, przez co ich spojrzenie na terażniejszość jest inne. Mogą przekazywać wnukom wartości religijne i patriotyczne, a ucząc różnych zachowań, umożliwiać ciągłość tradycji”⁵⁰. Mówi się o nich jako „łącznikach międzypokole-

⁴⁷ H. Guzy-Steinke, *Stosunek młodzieży do starości i osób starszych – przeciw potocznym społecznym opiniom*, w: *Edukacja do i w starości*, red. M. Kuchcińska, Bydgoszcz 2008, s. 289–290.

⁴⁸ E. Sowa-Behtane, *Młodzież ponowoczesna*, Kraków 2015, s. 101.

⁴⁹ W. Wnuk, *Potencjał osób starszych*, w: *Wyzwania współczesnej gerontologii*, red. P. Błędowski, A. Stogowski, K. Wieczorkowska-Tobis, Poznań 2013, s. 28.

⁵⁰ M. Braun-Gałkowska, *Nowe role społeczne ludzi starszych*, w: *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006, s. 191–192.

niowych”, którzy uruchamiają stimulatory wychowania patriotycznego, społecznego, politycznego i historycznego⁵¹.

Patriotyzm najczęściej rozumiany jest jako szczególne przywiązanie do ojczyzny i charakteryzuje się bogactwem treści oraz implikuje cały szereg postaw, poczynając od uczestnictwa w życiu politycznym poprzez szacunek dla instytucji, świadomość obywatelską (np. płacenie podatków) aż do ofiary z samego siebie, w przypadku gdy ojczyzna jest w niebezpieczeństwie⁵². Skoro patriotyzm oznacza umiłowanie ojczyzny, to wyraża także widzenie w niej wartości, szacunek i oddanie dla niej, dumę z niej, a poza tym udział w jej rozwoju oraz pielęgnację tradycji⁵³. Ponadto „zakłada silne poczucie przynależności do wspólnoty narodowej, przywiązanie do barw i symboli narodowych oraz ich ekspozowanie, zwłaszcza z okazji świąt państwowych. Jego przejawem jest rozumienie konieczności swego bycia w ojczyźnie, wpisanie w jej przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. Oznacza też sprzeciw wobec wszystkiego, co zagraża racji stanu ojczyzny, przedkładanie jej dobra nad interesy innych państw. Pojęcie to nie ma nic wspólnego z nacjonalizmem. Patriotą jest dumny z tego, że jest Polakiem. Kreuje zawsze i w każdych okolicznościach pozytywny obraz swej ojczyzny i jej mieszkańców. Jest jednak człowiekiem otwartym na świat”⁵⁴.

Kształtowanie postawy patriotycznej dokonuje się w trakcie zintegrowanych oddziaływań wychowawczych. „Wychowanie patriotyczne nie może być wyizolowane z całego systemu treści i oddziaływań wychowawczych, nie może być traktowane okazjonalnie, czy fragmentarycznie. Natomiast musi przenikać wszystkie dziedziny wychowania, m.in. moralnego, społecznego, umysłowego i innych. Nie może przy tym być wymuszone ani powierzchowne jednostronne i oderwane od problemów, którymi żyje i o które pyta młodzież. Niedopuszczalne jest spłykanie idei patriotycznych, operowanie doraźną i wybiórczą argumentacją”⁵⁵. Podczas formowania postaw patriotycznych oddziałuje się na trzy sfery jednocześnie, tj. intelektualną – odnoszącą się do świadomości i przekonań; emocjonalną – opisującą uczucia wobec przedmiotu postawy (ta wydaje się ze wszystkich najistotniejsza), a także wolicjonalną i motywacyjną – poprzez oddziaływanie na praktykę”⁵⁶. Na wychowanie patriotyczne składa się znajomość własnego kraju – jego historii, kultury, geografii, jak również znajomość historii własnej rodziny⁵⁷. Wychowanie patriotyczne na łonie rodziny dokonuje się przede wszystkim poprzez rozmowy, opowiadania, przykład własny wychowawców. Dziecko, obserwując, przejmując zachowania, przekonania i poglądy swoich rodziców i innych znaczących

⁵¹ I. Lepalczyk, *Rola społeczności lokalnej w zwalczaniu osamotnienia*, w: *Encyklopedia seniora*, dz. cyt., s. 161.

⁵² P. Przesmycki, *Patriotyzm w nauczaniu Kościoła katolickiego*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 11 (2008) 2, s. 196.

⁵³ K. Denek, *Pedagogiczne aspekty zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych prowadzonych w kontekście krajoznawstwa i turystyki*, „Rozprawy Naukowe AWF we Wrocławiu” (2014) 45, s. 109.

⁵⁴ K. Denek, *Pedagogiczne aspekty zajęć pozalekcyjnych...*, dz. cyt., s. 109; E. Sienkiewicz, *Godność człowieka i narodu u podstaw współczesnego patriotyzmu polskiego*, w: *Dociekając prawdy o naszej tożsamości. Godność człowieka i narodu u podstaw współczesnego patriotyzmu polskiego*, Poznań 2007, s. 36.

⁵⁵ F. Iniewski, *Podstawowe czynniki warunkujące efektywność wychowania patriotycznego dzieci i młodzieży*, w: *Wychowanie patriotyczne – wychowaniem dla pokoju*, red. S. Kawula, Olsztyn 1988, s. 9.

⁵⁶ F. Iniewski, *Podstawowe czynniki warunkujące efektywność wychowania...*, dz. cyt., s. 11.

⁵⁷ G. Kobiela, *Patriotyzm Polski – wychowanie patriotyczne*, „Studia Warmińskie” 2004–2005, s. 393.

członków rodziny. Dom rodzinny jest pierwszym i naturalnym miejscem, w którym dziecko spotyka się z treściami narodowymi⁵⁸. Ten „mechanizm przekazu polskiego uniwersum kulturowego w rodzinie jest bardzo prosty. Następuje to samoczynnie i stopniowo, przez poznawanie i przyswajanie obowiązujących w rodzinie wartości, norm i wzorów zachowań, przez korzystanie z jej przedmiotów symbolicznych i użytkowych, poznawanie historii rodzinnej i znaczących postaci, słuchanie opowieści, uczestniczenie w zwyczajach i obyczajach rodzinnych, odwiedziny krewnych i przyjaciół rodziny oraz przez realizację podejmowanych w rodzinie zadań”⁵⁹. Karol Kotłowski przyjmuje, że „postawa patriotyczna może tworzyć się w dziecku bez dokonywania specjalnych zabiegów, poprzez sam fakt jego wrastania w kulturę środowiska”⁶⁰.

Dom i rodzina polska – jak zauważa Leon Dyczewski – był i jest otwarty na ludzi i sprawy publiczne. To połączenie jest cenną specyfiką na tle kultury europejskiej⁶¹. Patriotyzm należy do grupy wartości typowych dla kultury polskiej⁶². „W swojej historii i obecnie rodzina zawiera podstawowe elementy tożsamości kulturowej społeczeństwa polskiego. Wprowadzając młode pokolenie w ich rozumienie i przyjęcie, wprowadza je w kulturę polską, czyli pełni funkcję akulturacyjną, a jednocześnie zapewnia społeczeństwu polskiemu kontynuację jego kultury, tym samym zaś utrwała to społeczeństwo”⁶³.

Odwołując się do wyników badań sondażowych przeprowadzonych wśród studentów, można wskazać, że patriotyzm jako wartość w grupie ankietowanych uzyskał wskazania na poziomie przeciętnym z tendencją do wysokiego, ze średnim wskaźnikiem wyborów 3,96 (przy poziomie maksymalnym skali 5). Przypisywano mu znaczenie niższe niż np. rodzinie, zdrowiu, uczciwości, wolności czy godności człowieka; jednak z drugiej strony znacznie wyższe niż np. sławie. Obok patriotyzmu ocenie poddawano także inne związane z nim kategorie, a mianowicie: obywatelskość, troskę o pomyślność ojczyzny, demokrację czy wspólnotowość. Wszystkie one uzyskały noty wyższe niż pojęcie wyściowe, a także znalazły się w przewadze w grupie kategorii ważnych dla osób badanych. Jakości te można wręcz potraktować jako swego rodzaju wskaźniki postawy patriotycznej. Jak się okazuje, działaniom i nastawieniom tego typu badana młodzież przypisuje duże znaczenie. Ewentualny rozdźwięk pomiędzy kategoriami patriotyzm a obywatelskość, troska o dobro ojczyzny, demokracja oraz wspólnotowość można próbować tłumaczyć zupełnie silnie zaznaczającymi się w dyskursie publicznym kontrowersjami wokół pojęcia patriotyzmu. Przejawem tego może być na przykład próba przypisywania postawie patriotycznej związku z nacjonalizmem, brakiem tolerancji, a nawet otwartej wrogości wobec przedstawicieli innych narodów⁶⁴. Na tym tle obywatelskość czy wspólnotowość, którym powszechnie przypisuje się znaczenie pozytywne, jawią się bez wątpienia jako

⁵⁸ A. Zwoliński, *Wychowanie do patriotyzmu*, dz. cyt., s. 365.

⁵⁹ L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, dz. cyt., s. 121.

⁶⁰ Zob. K. Kotłowski, *Rzecz o wychowaniu patriotycznym*, Wrocław 1974.

⁶¹ L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, dz. cyt., s. 149.

⁶² L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, dz. cyt., s. 150.

⁶³ L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, dz. cyt., s. 121.

⁶⁴ Zob. K. Chałas, *Teoretyczne podstawy wychowania ku wartościom narodowo-patriotycznym*, w: K. Chałas, S. Kowalczyk, *Wychowanie ku wartościom narodowo-patriotycznym. Elementy teorii i praktyki*, t. 2, Lublin–Kielce 2006.

nowoczesne, a przez to bardziej atrakcyjne i pożądane ze społecznego punktu widzenia. Trudno oprzeć się wrażeniu, że na skutek owego niezrozumienia istoty patriotyzmu, przypisywania mu cech negatywnych, młodzi ludzie mogą zajmować wobec deklaracji znaczenia tej wartości postawę szczególnie ostrożną.

Rozważając wątek kształtowania się postawy patriotycznej badanych, zadano im pytanie o oddziaływanie różnych środowisk wychowawczych w tym zakresie. Z uzyskanych odpowiedzi wyłania się dominująca rola rodziny. Ponad trzy czwarte badanych (tj. 78 proc.) zaznaczyło, że na kształtowanie się ich postawy patriotycznej największy wpływ mieli rodzice. Wskazanie dziadków odnotowano w blisko połowie przypadków (45,9 proc.)⁶⁵. Jedna osoba wspomniała o rodzeństwie. Dla porównania co trzeci (32,1 proc.) respondent podkreślił własną sprawczość w tym zakresie. Znaczna grupa indagowanych (66,7 proc.) podkreśliła, że postawa patriotyczna kształtuje się m.in. dzięki szkole i nauczycielom, przede wszystkim języka ojczystego oraz historii. Jak widać znaczenie seniorów rodu usytuowało się za wskazaniami pedagogów profesjonalnie przygotowanych do przekazu treści wspierających komponent poznawczy postawy patriotycznej. Badani wskazywali jeszcze na rówieśników (10,7 proc.); polityków (9,4 proc.), księży (6,3 proc.) oraz instruktorów harcerstwa (1,9 proc.) i osoby starsze – weteranów, biorących w przeszłości udział w ważnych historycznie wydarzeniach (1,3 proc.), a także media (34 proc.). Trzeba zauważyć, że środki masowego przekazu okazały się trzecim po rodzinie i szkole środowiskiem oddziałującym na kształtowanie postaw patriotycznych osób badanych.

Ustalenia te potwierdzają, że seniorzy mają do spełnienia w środowisku społecznym, w tym przede wszystkim w rodzinie, szczególną rolę. Podkreśla się tutaj znaczenie płynącego od nich przekazu⁶⁶. Pomimo zmiany relacji między pokoleniami dziadkowie nadal w wielu dziedzinach mogą skutecznie pełnić rolę przewodnika młodych pokoleń. Jak wspomniano wcześniej, ich doświadczenia są nie do zastąpienia m.in. na gruncie wychowania patriotycznego.

3. BIOGRAFIA HISTORIĄ (OPOWIEŚCIĄ), KTÓRA WYCHOWUJE

Janusz Tomiło napisał o ludziach starych, że „są oni na emeryturze z pracy, a nie z życia”⁶⁷. Trudno się z tym nie zgodzić. Natomiast przyjęcie takiego stanowiska powo-

⁶⁵ Podobne ustalenia pochodzą z badań CBOS z 2008 roku: „Najbardziej znaczącą wartością, wynikającą z relacji z osobami starszymi, okazało się być poczucie, że jest się kochanym (61%) oraz uzyskanie podstaw wiary religijnej (59%) i zasad moralnych (58%). Dla wielu osób babcia i dziadek stanowi źródło wiedzy o dziejach rodziny (55%), niektórych wydarzeniach historycznych (46%) oraz patriotyzmie (49%) (J. Szczepańska, *Co im zawdzięczamy? Opinie w przeddzień święta babć i dziadków, Komunikat z badań*, BS/3/2008, s. 4, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_003_08.PDF).

⁶⁶ Zob. S. Kawula, *Pedagogika społeczna wobec problemów człowieka starego*, w: *Pedagogika społeczna. Dokonania – aktualność – perspektywy*, red. S. Kawula, Toruń 2005, s. 554; S. Steuden, *Szczęśliwi po pięćdziesiątce*, Warszawa 2009, s. 85n.

⁶⁷ J. Tomiło, *Biografie ludzi starszych jako źródło wartości wychowawczych*, w: *Starzenie się a satysfakcja z życia*, dz. cyt., s. 214.

duże zobowiązanie do zagospodarowania tych zasobów, które tkwią w osobach starszych, a które w poważnym stopniu związane są właśnie z ich długim życiem. Osoby takie mogą świadczyć sobą na wiele sposobów. Przeżyta dotychczas biografią, ale i aktywnością na tu i teraz. Przyjrzyjmy się każdej z nich z osobna. „Typowa biografia jako źródło wartości wychowawczych ma z jednej strony charakter historii życia, opisu działalności jakiejś osoby, w której da się wyodrębnić etapy jej rozwoju i formowania się osobowości, z drugiej zaś biografii pedagogicznej, edukacyjnej, niezależnie od tego, czy w sposób intencjonalny, czy tylko spontaniczny, pełni ona funkcje wychowawczą, także współformującą innych. W życiu jednostki, w jej biografii edukacyjnej wyodrębnia się fakty, etapy, wydarzenia, doświadczenia pamiętane i odczuwane, które wpłynęły na jej rozwój, zdeterminowały jej życie, a zatem zdecydowały o tym, jaki jest człowiek starszy. O ile w ogóle można mówić o ostatecznym uformowaniu człowieka starszego, skoro rozwój osobowy trwa przez całe życie, a jego kres wiąże się z kresem życia. W biografii edukacyjnej nie jest ważne, czy dotyczy wybitnych osób, czy też zwykłych ludzi”⁶⁸.

Jak pisze dalej przywołany autor: „pierwszym, naturalnym środowiskiem, w którym – w sposób jeszcze nieuświadomiony – spotykamy się z wychowawczym oddziaływaniem biografii ludzi starszych, jest dom rodzinny, bliższa i dalsza rodzina. Historie całych rodzin i poszczególnych jej członków są zarówno lekcją historii ojczystej, jak i wychowania moralnego czy obywatelskiego”⁶⁹. Osoby starsze znają przeszłość swojego środowiska, mają tzw. pamięć społeczną, pamięć serca⁷⁰. „Pokolenia starsze opowiadają młodszym o swoim dzieciństwie i młodości. Relacjonują zdarzenia, w których uczestniczyli, jakich byli świadkami lub jakie zasłyszeli od innych. Mimo różnic pokoleniowych w dziedzinie kultury wiele rodzin pielęgnuje własne dziedzictwo kulturowe. Prawie 2/3 dorosłych Polaków stwierdza, że w ich rodzinach często lub od czasu do czasu rozmawia się o historii rodziny i jej dawnych losach. Tymi, którzy przybliżają historię rodziną młodszym pokoleniom, są najczęściej dziadkowie. W wielu rodzinach są oni dobrze znani. Ponad jedna trzecia (35%) dorosłych Polaków stwierdza, że wie, jak żyli ich dziadkowie”⁷¹. Starsze pokolenie przekazuje młodszym nie tylko historię rodzinną, ale także tę związaną ze środowiskiem lokalnym, z regionem i narodem⁷².

Biografia to dokonany przez jednostkę opis jej drogi życiowej, jak i sama droga życiowa. Człowiek przedstawia swoją biografię po swojemu, swoiście także interpretuje doświadczenia⁷³. „Opowieści ojców i dziadków są ich własną, osobistą historią. Historie życia nie zawsze mają wartość historyczną, ale ukazują jednostkowe losy wynikające z zakorzenienia w pewnym czasie, w pewnym miejscu, w pewnej rodzinie. Są osobistym spojrzeniem na przeszłość, pozwalają zrozumieć siebie, wybór wartości, sukcesy i porażki usytuować w pewnym kontekście. Z tej perspektywy lepiej rozumiemy innych,

⁶⁸ J. Tomiło, *Biografie ludzi starszych jako źródło wartości wychowawczych*, dz. cyt., s. 206.

⁶⁹ J. Tomiło, *Biografie ludzi starszych jako źródło wartości wychowawczych*, dz. cyt., s. 206.

⁷⁰ B. Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010, s. 158.

⁷¹ L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, dz. cyt., s. 122–123.

⁷² L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, dz. cyt., s. 124.

⁷³ B. Szatur-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, dz. cyt., s. 17.

społeczeństwo i świat”⁷⁴. Historie jednostkowe tworzą jednak pamięć społeczną, bowiem historia społeczeństw i narodów jest sumą historii jednostek⁷⁵.

Zatem „zadaniem wychowawczym ludzi starszych, w realizacji którego wykorzystywana jest ich biografia, jest między innymi wychowanie patriotyczne. Starsi ludzie, jako świadkowie i uczestnicy obrony wartości patriotyzmu, swoją osobistą historią i zaangażowaniem zaświadczenia o sensie patriotyzmu. Skuteczność takiego wychowania patriotycznego podnosi emocjonalny stosunek ludzi starszych do ojczyzny jako dobra wspólnego, jej historii, dorobku materialnego i duchowego Polaków. Jest nim także wychowanie obywatelskie, którego efektem powinno być wyposażenie młodych ludzi w podstawową wiedzę polityczną, prawną i historyczną, pozwalającą im łatwiej zrozumieć istotę procesów społecznych zachodzących w państwie, zasady jego funkcjonowania oraz sens praw i obowiązków obywatelskich, stosunku do władzy i państwa oraz odpowiedzialności za państwo, a ponadto przygotowanie do praktycznego działania i funkcjonowania jako obywatela”⁷⁶.

Można wobec tego spróbować w tym miejscu odpowiedzieć na pytanie o podłoże tego co prawda zmieniającego się w czasie, ale przecież wciąż silnego wpływu najstarszych pokoleń na pokolenia najmłodsze. Otóż wydaje się, że jednym z czynników, o znaczeniu bez wątpienia podstawowym, są tło emocjonalne, silny związek oraz pozytywne relacje pomiędzy dziadkami i wnukami. Okolicznością o nie mniejszym znaczeniu może być także ciekawość osób starszych, a ściślej zainteresowanie osób młodych płynącym od nich przekazem. Wydaje się, że połączenie obu tych okoliczności potęguje możliwość integracji międzypokoleniowej. Trzeba zaznaczyć, że wśród badanych osób podkreślano stosunkowo wysoki poziom sympatii i przywiązania do osób starszych, a także przewagę cech pozytywnych w kreślonym wizerunku seniora. Choć osoby badane wyraźnie wskazywały, że w momencie gdy wspominają o wyjątkowości osób starszych, a także potrzebie kontaktu z nimi, mają na myśli przede wszystkim swoich dziadków i babcię⁷⁷, to jednak ustosunkowanie młodzieży do pozostałych starszych osób również nie jest najgorsze⁷⁸.

W grupie uzasadnień preferowania towarzystwa osób starszych znalazło się przede wszystkim podkreślenie ich mądrości i doświadczenia życiowego: „bije od nich mądrość, szczerłość i prostota”, „są doświadczeni życiowo i służą dobrą radą”; umiejętności ciekawego opowiadania: „ciekawie opowiadają o różnych, dawnych wydarzeniach” oraz stwarzania miłej i bezpiecznej przestrzeni podczas nawet najtrudniejszych rozmów: „czuję się w ich obecności bezpiecznie”. Przede wszystkim osoby te są istną skarbnicą

⁷⁴ O. Czerniawska, *Drogi i bezdroża andragogiki i gerontologii*, Łódź 2000, s. 70.

⁷⁵ J. Tomiło, *Biografie ludzi starszych jako źródło wartości wychowawczych*, dz. cyt., s. 207.

⁷⁶ J. Tomiło, *Biografie ludzi starszych jako źródło wartości wychowawczych*, dz. cyt., s. 212–113.

⁷⁷ Zob. A. Małycka, *Człowiek stary i jego świat w percepcji młodzieży studenckiej*, w: *Walidacja a system szkolnictwa wyższego. Stare problemy w nowych aranżacjach słownych i aksjologicznych*, Olsztyn 2015, s. 128; A. Małycka, *Młodzież gimnazjalna wobec osób starszych – komunikat z badań*, w: *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Białystok 2016, s. 148; J. Rembowski, *Ludzie starzy w postawach młodzieży*, „Chowanna” (1990) 1, s. 368.

⁷⁸ H. Guzy-Steinke, *Stosunek młodzieży do starości i osób starszych – przeciw potocznym społecznym opiniom*, dz. cyt., s. 289–290.

wiedzy „o tym, jak było dawniej, jak zmieniał się świat, czy i jak oni dostosowywali się do tego postępu”⁷⁹.

Okazuje się, że zarówno treść, jak i forma przekazu płynącego od najstarszych przedstawicieli rodziny sprzyja otwartości młodych ludzi na poznawanie opowieści czy relacji z wydarzeń, z których wiele miało duże znaczenie w wymiarze powszechnym. Niektórzy badani podkreślali, że to właśnie dzięki opowieści dziadka czy babci zainteresowali się historią, mogli ją lepiej pojąć. Zrozumieli, że historia ich kraju to również historia życia każdego konkretnego człowieka, a także jego potomków. W płynącym od badanych przekazie pojawiła się duma z postawy dziadków, ale także zrozumienie wielu dotychczas niejasnych czy niewyjaśnionych kwestii spornych. Opowieści rodzinne pełnią wiele ważnych funkcji: integrują rodzinę, tworzą ideologię rodzinną, włączają młode pokolenie w szersze społeczności, w historię i rzeczywistość swojego narodu, swojej klasy, swojego społeczeństwa i lokalnej społeczności; wyrabiają osobisty stosunek do historii; kształtują własny system wartości, norm i ocen; tym samym pomagają w wytyczaniu drogi życia⁸⁰.

ZAKOŃCZENIE

Jak pisze Leon Dyczewski, „W niejednym młodym umyśle i sercu rozwija się i ugruntowuje umiłowanie ojczyzny, wolności, sprawiedliwości pod wpływem opowieści osób starszych w rodzinie o najbliższych jej członkach, którzy walcząc o te wartości, byli więzieni, musieli opuścić kraj, a nawet oddali życie. Dzięki kontaktom ze starszymi pokoleniami młodzi wiążą swoje życie z historią i środowiskiem życia rodziny, z tym, jaką rolę odgrywała ona w przeszłości, i na podstawie tego dziedzictwa wytyczają własną drogę życia. W taki sposób starsze pokolenia, przekazując młodym przeszłość, kształtują w nich jednocześnie przyszłość, a ich życiu nadają cechy kontynuacji i stabilności, które są nieodzowne do zachowania odrębności i tożsamości kultury regionu, społeczeństwa i całego narodu”⁸¹. Dają też młodym ludziom świadomość zakorzenienia, szansę na stabilne poczucie tożsamości narodowej a także wyraźne drogowskazy aksjologiczne. Trudno przecenić ich znaczenie w życiu współczesnego człowieka, zwłaszcza zaś młodego człowieka z dużą żywością podejmującego refleksję nad istotą człowieczeństwa, nierzadko spotykającego się z relatywizmem moralnym. Zagrożenie takie tym bardziej pociąga za sobą konieczność zaangażowanej obecności dorosłych w tworzeniu systemu wartości dzieci i młodzieży. Przejawia się ona w treści stawianych wymagań, proponowanych interpretacji, a przy tym przykładów działań zorganizowanych wokół wartości, które przyczynić się mogą do zrozumienia intencji wychowawcy oraz efektywności założonego przez niego celu oddziaływań wychowawczych.

⁷⁹ A. Małyska, *Człowiek stary i jego świat w percepcji młodzieży studenckiej*, dz. cyt., s. 122.

⁸⁰ L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, dz. cyt., s. 125–126; T. Kukołowicz, *Jakim wartościami poświęca się współczesny starszy człowiek*, w: *Starzenie się a satysfakcja z życia*, dz. cyt., s. 197 i nast.

⁸¹ L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, dz. cyt., s. 127.

LITERATURA

- Braun-Gałkowska M., *Nowe role społeczne ludzi starszych*, w: *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczyk, Lublin 2006, s. 183–196.
- Brzezińska A., *Niezbędność dziadków*, „Charaktery” (2001) 5, s. 27–29.
- Brzezińska M., *Proaktywna starość. Strategie radzenia sobie ze stresem w okresie późnej dorosłości*, Warszawa 2011.
- Chąłas K., *Teoretyczne podstawy wychowania ku wartościom narodowo-patriotycznym*, w: K. Chąłas, S. Kowalczyk, *Wychowanie ku wartościom narodowo-patriotycznym. Elementy teorii i praktyki*, t. 2, Lublin–Kielce 2006, s. 121–276.
- Choińska-Mika J., „Jako miłujący tej ojczyzny synowie” – kilka uwag o staropolskim patriotyzmie, w: *Patriotyzm Polaków. Studia z historii idei*, red. J. Kloczkowski, Kraków 2006, s. 14–22.
- Czerniawska O., *Drogi i bezdroża andragogiki i gerontologii*, Łódź 2000.
- Czernik T., *Patriotyzm jako wartość nieograniczona*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 6 (2007) 2 (11), s. 23–33.
- Denek K., *Pedagogiczne aspekty zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych prowadzonych w kontekście krajoznawstwa i turystyki*, „Rozprawy Naukowe AWF we Wrocławiu” (2014) 45, s. 106–118.
- Dubis M., *Wartości i style życia młodzieży*, „Jagiellońskie Studia Socjologiczne” (2014) 1, s. 35–45.
- Dyczewski L., *Międzypokoleniowe relacje w rodzinie i społeczeństwie*, w: *Oświata dorosłych. Inspiracje i wyzwania*, red. E. Woźnicka, Warszawa–Łódź 2015, s. 237–243.
- Dyczewski L., *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, Lublin 2003.
- Fromm E., *Ucieczka od wolności*, przeł. O. i A. Ziemilscy, Warszawa 2011.
- Guzy-Steinke H., *Stosunek młodzieży do starości i osób starszych – przeciw potocznym społecznym opiniom*, w: *Edukacja do i w starości*, red. M. Kuchcińska, Bydgoszcz 2008, s. 281–292.
- Himmelfarb G., *Jeden naród dwie kultury*, przeł. P. Bogucki, Warszawa 2007.
- Iniewski F., *Podstawowe czynniki warunkujące efektywność wychowania patriotycznego dzieci i młodzieży*, w: *Wychowanie patriotyczne – wychowaniem dla pokoju*, red. S. Kawula, Olsztyn 1988, s. 7–18.
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005.
- Kawula S., *Pedagogika społeczna wobec problemów człowieka starego*, w: *Pedagogika społeczna. Dokonania – aktualność – perspektywy*, red. S. Kawula, Toruń 2005, s. 551–564.
- Kobiela G., *Patriotyzm polski – wychowanie patriotyczne*, „Studia Warmińskie” 2004–2005, s. 391–400.
- Kotłowski K., *Rzecz o wychowaniu patriotycznym*, Wrocław 1974.
- Kukołowicz T., *Jakim wartościom poświęca się współczesny starszy człowiek*, w: *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczyk, Lublin 2006, s. 197–204.
- Lepalczuk I., *Rola społeczności lokalnej w zwalczaniu osamotnienia*, w: *Encyklopedia seniora*, red. F. W. Sawicka, B. Maryńska, E. Stańczuk, Warszawa 1986, s. 154–162.
- Łuszczynska M., *Oblicza solidarności międzypokoleniowej – bariery, korzyści i perspektywy*, w: *Starzenie się ludności a solidarność międzypokoleniowa*, red. P. Szukalski, Łódź 2014, s. 31–51.
- MacIntyre A., *Czy patriotyzm jest cnotą?*, „Etyka Praktyczna” (2012) 3, s. 7–23.
- Małyńska A., *Człowiek stary i jego świat w percepcji młodzieży studenckiej*, w: *Walidacja systemu szkolnictwa wyższego. Stare problemy w nowych aranżacjach słownych i aksjologii*, red. J. Górniewicz, Olsztyn 2015, s. 113–130.

Małyńska A., *Międzypokoleniowy przekaz wartości*, w: *Problemy i obszary badań pedagogicznych*, red. A. Małyńska, J. Górniewicz, M. Warmański, Olsztyn 2016, s. 81–100.

Małyńska A., *Młodzież gimnazjalna wobec osób starszych – komunikat z badań*, w: *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Białystok 2016, 139–164.

Mead M., *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, przeł. J. Hołówka, Warszawa 2000.

Morcinek U., Ignasiak A., *Hierarchia wartości człowieka w obliczu starości*, w: *W kręgu niepełnosprawności – teoretyczne i praktyczne aspekty poszukiwań w pedagogice specjalnej*, red. T. Żółkowska, L. Konopska, Szczecin 2009, s. 170–179.

Mostwin D., *Trzecia wartość. Formowanie się nowej tożsamości polskiego emigranta w Ameryce*, Lublin 1985.

Przesmycki P., *Patriotyzm w nauczaniu Kościoła katolickiego*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 11 (2008) 2, s. 195–203.

Przygoda A., *Spółeczne role dziadków w procesie socjalizacji wnuków*, Toruń 2015.

Rembowski J., *Ludzie starzy w postawach młodzieży*, „Chowanna” (1990) 1, s. 373–369.

Rudnik A., *Relacje międzypokoleniowe w rodzinie – perspektywa gerontologiczna*, w: *Relacje międzypokoleniowe we współczesnych polskich rodzinach*, red. P. Szukalski, Łódź 2014, s. 41–55.

Salij J., *Patriotyzm dzisiaj*, Poznań 2005.

Sienkiewicz E., *Godność człowieka i narodu u podstaw współczesnego patriotyzmu polskiego*, w: *Dociekając prawdy o naszej tożsamości. Godność człowieka i narodu u podstaw współczesnego patriotyzmu polskiego*, Poznań 2007, s. 35–54.

Sowa-Behtane E., *Młodzież ponowoczesna*, Kraków 2015.

Stanisławczyk B., *Kto się boi prawdy? Walka z cywilizacją chrześcijańską w Polsce*, Warszawa 2015.

Studen S., *Szczęśliwi po pięćdziesiątce*, Warszawa 2009.

Susułowska M., *Psychologiczne problemy człowieka starego*, w: *Encyklopedia seniora*, red. F. W. Sawicka, B. Maryńska, E. Stańczuk, Warszawa 1986, s.70–79.

Szatur-Jaworska B., *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, Warszawa 2000.

Szatur-Jaworska B., *Starość w polskiej rodzinie*, w: *Relacje międzypokoleniowe we współczesnych polskich rodzinach*, red. P. Szukalski, Łódź 2014, s. 25–40.

Szczepaniak-Siemiak J., *Spółeczno-ekonomiczne uwarunkowania relacji międzypokoleniowych w rodzinie we współczesnej Polsce – wybrane zagadnienia*, w: *Relacje międzypokoleniowe we współczesnych polskich rodzinach*, red. P. Szukalski, Łódź 2014, s. 9–23.

Szczepańska J., *Co im zawdzięczamy? Opinie w przeddzień święta babć i dziadków*, Komunikat z badań, BS/3/2008, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_003_08.PDF (28.11.2017).

Tazbir J., *Przemiany polskiego patriotyzmu*, „Nauka” (2004) 1, s. 47–53.

Tomilo J., *Biografie ludzi starszych jako źródło wartości wychowawczych*, w: *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Studen, M. Marczuk, Lublin 2006, s. 205–216.

Wądlowska K., *Polacy wobec ludzi starszych i własnej starości*, BS/157/2009, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2009/K_157_09.PDF (28.11.2017).

Wciórka B., *Co zawdzięczamy swoim babciom i dziadkom? Komunikat z badań*, BS/8/2001, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_008_01.PDF (28.11.2017).

Wnuk W., *O potrzebie kształtowania relacji międzypokoleniowych*, w: *Dialog międzypokoleniowy. Między ideą a praktyką. Inspiracje*, red. M. Rosochacka-Gmitrzak, A. Chabiera, Warszawa 2013, s. 56–67.

Wnuk W., *Potencjał osób starszych*, w: *Wyzwania współczesnej gerontologii*, red. P. Błędowski, A. Stogowski, K. Wieczorkowska-Tobis, Poznań 2013, s. 21–32.

Wrzesień W., *Jednostka – rodzina – pokolenie*, Poznań 2003.

Ziębińska B., *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010.

Zwoliński A., *Wychowanie do patriotyzmu*, „Labor et Educatio” (2015) 3, s. 355–375.